

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 4 (17)

2015
КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

АРХЕОЛОГІЯ
І
ПРОСТІР

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Наукова серія з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скифів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы по истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел, материальной культуры средневековья и нового времени. Издаются новые археологические материалы, разведки по истории археологии и архивные источники.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець

Інститут археології
Національної академії наук
України

Свідectво

про реєстрацію ЗМІ

КВ № 17659-6509Р
від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: gorbanenko@gmail.com

Затверджено до друку

Вченою радою
Інституту археології
НАН України
15.12.2015, протокол № 9.

Усі матеріали рецензовано

Наукові редактори:

О.Є. Фіалко, Ю.В. Болтрик

Рисунки:

авторські

Комп'ютерна верстка:

С.А. Горбаненко

Усі права застережено.

Передрук можливий
зі згоди редакції
та авторів статей

ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України

СКОРИЙ С. А. (головний редактор), доктор історичних наук, професор

ГОРБАНЕНКО С. А. (відповідальний секретар), кандидат історичних наук

ІВАКІН Г. Ю., член-кореспондент НАН України

КРИЖИЦЬКИЙ С. Д., член-кореспондент НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., доктор історичних наук, професор

ОТРОЩЕНКО В. В., доктор історичних наук, професор

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук

КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук

ПЕТРАУСКАС О. В., кандидат історичних наук

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук

САМОЙЛОВА Т. Л., кандидат історичних наук

СОН Н. О., кандидат історичних наук

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2015

Підписано до друку 28.12.2015. Формат 60 × 84/8.

Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк.
арк. 24. Обл.-вид. арк. 28,3. Тираж 300 екз. Зам. № 10-03.

Друк: «Видавництво "Стародавній світ"», тел. (044) 599-34-43

Свідectво про внесення до Держреєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 3991 від 24.02.2002 р.

В. В. Ш е р с т ю к

ВІРТУАЛЬНІ АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

Статтю присвячено можливостям застосування в археологічних дослідженнях (перш за все, розвідкових) широкого спектру географічних джерел та методів їх обробки, які були апробовані більшою мірою на теренах Полтавщини.

К л ю ч о в і с л о в а: археологічні розвідки, віртуальні археологічні розвідки, кургани, майдани, селища, Полтавщина.

Масштабна робота у напрямку виявлення та каталогізації археологічних об'єктів на теренах сучасної Полтавської області, що здійснюється автором упродовж тривалого часу, залучення до цих досліджень інформаційних даних різного спектру, дозволило на сьогоднішній день отримати ряд цікавих теоретичних та практичних напрацювань. Їх підґрунтя було засноване на широкій джерельній базі (як власне археологічних пам'яток, так й інших, перш за все — геоінформаційних). Саме спробою поділитися цим цікавим досвідом і покликана ця робота, в якій представлені більшою мірою загальнотеоретичні можливості цих напрацювань.

Безперечно, основою археологічних розвідкових досліджень були, є і завжди лишатимуться польові роботи, з безпосередніми натурними обстеженнями пам'яток. Проте, цей метод не позбавлений своїх недоліків, зокрема:

1) у більшості випадків дослідник змушений підлаштовуватися під певні умови. Як результат — здійснення обстежень за несприятливих сезонних та погодних умов (посіви, сніговий покрив тощо);

2) не завжди здійснення таких обстежень має на меті точне встановлення конкретного виду пам'ятки. Так, на сьогоднішній день головним джерелом інформації про археологічні

об'єкти Полтавщини є розвідкові обстеження, що здійснювалися в руслі виконання програми «Зводу» з середини 1980-х рр. і по сьогоднішній. Наприклад, як результат — велика кількість майданних споруд (особливо розорюваних) помилково обліковувалася як насипи курганів (про це далі);

3) не зважаючи на тривалий час поступового розвитку, археологічна наука в Україні не може похвалитися суцільно здійсненими обстеженнями в межах окремого району чи області через брак достатньої кількості спеціалістів та коштів;

4) розорювання ґрунтів упродовж не однієї сотні років несприятливо позначилося на стані збереження археологічних об'єктів з вираженими рельєфними ознаками. Величезна кількість насипів курганів, майданів, зольників тощо на сьогоднішній день втратила свої візуально помітні вертикальні обриси. Виявлення таких зруйнованих чи напівзруйнованих об'єктів можливе лише за ідеальних умов обстежень та при безпосередньому виході дослідника на його поверхню. Хоча й це не гарантує його точної фіксації.

Уточнення приналежності конкретного археологічного об'єкту до певного виду пам'яток є можливим завдяки археологічним розкопкам, які останніми роками значно скоротилися. Не допомагає й кількарізове обстеження територій в очікуванні максимально сприятливих умов здійснення розвідок.

На сьогоднішній день більш доступними є джерельні ресурси, які значною мірою можуть допомогти у наступних польових обстеженнях. Йдеться про дані, перш за все, геоінформаційних систем (ГІС), що доповнюють наявну інформацію про певний об'єкт та навіть дозволяють здійснювати розвідки без натурних польових обстежень. Цей напрям ми умовно назвали

«віртуальними археологічними розвідками» (ВАР).

Джерельною базою таких досліджень є археологічні та географічні дані. Перші з них — це результати археологічних розвідок, оформлені у звітах, публікаціях, нарисах тощо. Головний результат їх обробки — складення повноцінної картосхеми розташування пам'яток у межах окремої адміністративної одиниці, чи ширше — в певній програмній ГІС-оболонці.

Детальніше хотілося б зупинитися на других географічних джерелах отримання інформації, які є на разі менш вживаними і, відповідно, не так добре знаними. Їх можна розділити на дві великі групи:

1) картографічні (першопочатково — паперові) матеріали різних років рекогносцировки та видань, численних масштабів та різновидів.

На сьогоднішній день потенційно є можливим використання величезної джерельної бази, що стала результатом топографо-геодезичних обстежень археологічних об'єктів упродовж останніх понад 150 років. Здійснюючи зйомку для наступного складання карт, топографи та геодезисти усіх часів не лише не оминали увагою виділені у рельєфі археологічні об'єкти, а часом доволі детально їх обстежували та фіксували. Результатом цього стало картографування величезного масиву курганів, майданів, інших пам'яток, перелік яких у разі перевищує загальну кількість подібних об'єктів, обстежених у різні часи археологами. До того ж, вони містять дані про точну (в межах похибки умовної позначки) локалізацію об'єктів, їх висоту, власну назву, форму, окремі деталі зовнішнього вигляду, горизонтальні розміри тощо. Часто ця інформація суттєво доповнює результати археологічних розвідок, а подекуди навіть перевершує її за об'ємом і корегує.

Використання цієї надзвичайно потужної джерельної бази видається не лише доцільним, а й обов'язковим для якісних розвідкових обстежень. Визнання вагомого внеску топографів та геодезистів у справу збагачення даних про археологічні об'єкти краю вже знайшло своє відображення, зокрема, і в практиці внесення картографічного апарату до історіографічного переліку, приміром у статтях до «Зводу» чи при виготовленні облікової документації [Звід ..., 2014, с. 96—97, 100 і далі; Старожитності ..., 2013, с. 221 і далі та ін.].

Картографічна база для Полтавщини надзвичайно велика і складається з кількох груп.

Першою об'ємною картографічною базою є військово-топографічні карти, виготовлені Корпусом топографів Російської Імперії. Перша їх редакція (по Полтавщині) припадає на 1857—1860 рр. [Исторический ..., 1872, с. 558]. Надалі окремі листи перевидувалися до 3—5 разів у проміжку між 1869—1927 рр. Їх вивчення показало, що археологічні об'єкти, їх назви, розміщення тощо, не зазнали змін на жодній з

наступних редакцій, тому для ВАР досить одного базисного (кінця 1850-х рр.) її варіанту, який зафіксував стан археологічних пам'яток на середину XIX ст. Це надзвичайно цінне джерело, адже за майже повної відсутності інших археологічних даних на зазначений час, ці карти фіксують ситуацію їх наявності тоді, коли становлення археології як науки лише тільки починалося.

Іншою важливою групою картографічних джерел є мапи видавництва Робітниче-Селянської Червоної Армії (РСЧА) 1930—1942 рр. (за відсутності доступу оригінальних листів цієї категорії останні можуть частково бути замінені їх загальнодоступними німецькими копіями 1943 р.). Ця серія об'єднує доволі детальну топографічну зйомку археологічних об'єктів до початку інтенсивного включення їх у сівозмину, та, на відміну від попередніх карт, має більш точне їх нанесення у плані.

Найціннішою, як здається, є категорія топографічних мап зйомки першої половини 1950-х рр. Значна їх деталізація (після Другої світової війни питанню детальної фіксації рельєфних ознак на місцевості приділялася досить значна увага), більша їх доступність і, перш за все, листів дрібного масштабу, розкривають широку перспективу для застосування останніх.

Карти пізніших редакцій, зокрема з кінця 1970-х до початку 1990-х рр., а особливо сучасні «мегагенералізовані» видання, — у разі поступаються інформацією попереднім групам, хоча абсолютно переважають їх у ступені доступності. Важливу роль також відіграють й інші карти та плани, атласи територіальних, локальних чи спеціалізованих видань, оперативні карти часу Другої світової війни та багато ін., які можуть нести в собі певну інформацію про наявність чи історію археологічного об'єкту.

2) група фотографічних зображень земної поверхні (аеро- та космознімки). Можливості їх використання та аналізу, перш за все, полягають у вмінні методом розшифровки знімків зіставляти зображення із вже відомими об'єктами та ідентифікувати ще невідомі (чи здійснювати певні уточнюючі спостереження).

Для багатьох науковців використання космічних фотознімків (наприклад, у програмі «Google Earth») вже стало звичним супроводом здійснення досліджень, тому не будемо зупинятися на їх аналізі. Єдине на що варто було б звернути увагу — можливість перегляду історії фотознімків тієї чи іншої території (функція «Зображення у часі» в зазначеній програмі). Адже не завжди умови їх виготовлення в певний період були сприятливі. Аналіз зображень різних сезонів та років дає можливість отримати максимально якісну інформацію з даного джерела (для окремих ділянок варіантів таких космознімків нараховується від 1 до 5—7, залежно від «популярності» території).

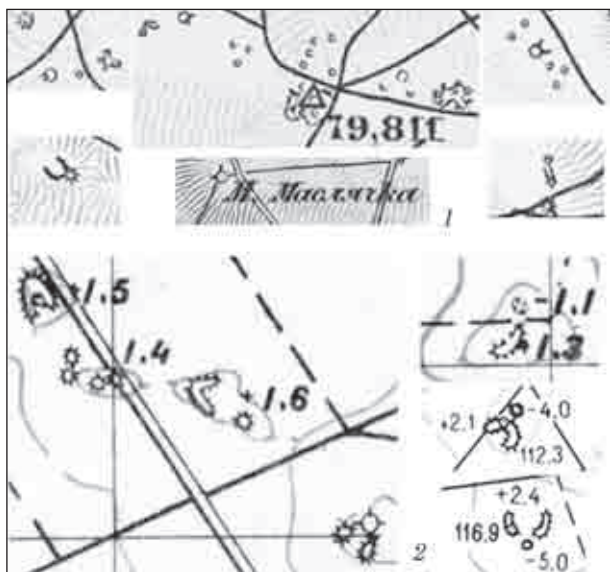

Рис. 1. Приклади зображення майданних комплексів на картах різних часів: 1 — середина XIX ст.; 2 — 1930—1950-ті рр.

Однотипними за характером є аерофотознімки. Останні відомі ще з середини XX ст., востаннє зйомка всієї території Полтавщини була здійснена 2007 р. Ця категорія позитивно вирізняється від попередньої більшою деталізацією, але поступається через одномоментність та відсутність варіантів.

Для наочності можливостей методів ВАР розглянемо конкретні приклади отриманих результатів.

Відразу ж обумовимо, що картографування археологічних об'єктів, відомих за архівно-публікаційними матеріалами, за визначенням має бути здійснене, воно (нанесення на карту чи внесення до бази даних ГІС-оболонки) не входить у перелік методів ВАР, і використовується в останніх як початкова та вже наявна інформація, яка в подальшому перевіряється, корегується та доповнюється. Також наголошуємо, що тут наводяться лише поодинокі приклади та зразки наочних зображень, насправді їх значно більше.

1. Найперше і найголовніше, що дає такий метод — це виявлення нових археологічних об'єктів. Такими перш за все є кургани, майдани та поселенські пам'ятки, рідше — інші об'єкти.

Результатом такої роботи може бути картографування ще не обстежених пам'яток в ході підготовки до подальших польових робіт. З особистого досвіду можна сказати, що проведення польових розвідкових обстежень після ретельної кабінетної обробки ГІС-даних на порядок підвищує якість їх здійснення. Позитивні моменти застосування такої «кабінетної передпольової обробки» — значне зменшення затраченого на ці роботи часу та помітне збільшення кількості виявлених об'єктів археології.

2. Не останню роль відіграє дослідження ГІС-даних з різних джерел для корегування місця розташування вже відомих археологічних об'єктів.

Так, після етапу орієнтовного нанесення відомих пам'яток за даними звітно-публікаційних праць доцільно провести уточнення місця розміщення того чи іншого об'єкта. Це важливо, перш за все, для пам'яткоохоронної галузі. Для цього основними можуть виступати картографічні матеріали, для більш точного корегування можна залучити дані аеро-космознімків.

3. На жаль, як говорилося вище, не завжди фіксація нового археологічного об'єкта відображає справжню чи повну його видову приналежність. Наприклад, досить представницька група старожитностей нашого краю, облікованих наразі як кургани чи їх групи, є майданами, чи містять їх у своєму складі (якщо це комплексна пам'ятка). На цьому зупинюсь трохи ґрунтовніше, адже в цьому напрямку є значні перспективи для подальших досліджень.

Нині розроблена ціла схема виявлення таких об'єктів. Окрім історичних джерел та давніх описів археологічних пам'яток, які також інтенсивно залучаються для цих робіт, суттєву роль у розвитку цього напрямку досліджень відіграють картографічні матеріали усіх періодів випусків (рис. 1). Варто також зауважити, що позначки «майдан» немає серед переліків загальноприйнятих умовних позначень топографічних карт [Условные ..., 1905—1917; 1966, та ін.]. Приналежність подібних знаків до власне майданних комплексів здійснено вже практично.

Ще більші перспективи для цього відкриває аналіз аеро-космознімків: майданні комплекси на фотографічних зображеннях земної поверхні виділяються чи не найкраще серед інших археологічних об'єктів (рис. 2). На разі вирішення решток таких курганно-селітроварних споруд робиться масштабно, на суцільних територіях окремих районів, разом із картографуванням та каталогізацією усієї бази пам'яток зазначених адміністративних одиниць. Така робота вже здійснена для близько 1/5 частини області, де цим методом виявлена значна кількість нових майданів (чи такими визначені колишні кургани). Відразу ж обумовимо, що у випадку таких корегувань видової категорії (з кургану на майдан) редакції офіційної назви об'єкту не відбувалося, адже роль польових робіт є в цьому плані все ж превалюючою. Вони виділені в окрему категорію, мають окрему наскрізну нумерацію: в подальшому, при їх польовому обстеженні та внесенні до списків нововиявлених об'єктів чи то пам'яток, їм можна буде давати наступний порядковий номер переліку відомих майданів.

Останнім оброблявся таким чином Оржицький район. За результатами раніше здійснених польових обстежень тут було зафіксовано 23 майдани. Після залучення методів ВАР їх кількість збільшена до 83 об'єктів. А це, відповідно, дає набагато ширший спектр можливостей для аналітичних висновків у даному напрямку [Шерстюк, 2015].

4. Продовжуючи вищеописаний напрямок досліджень майданів можна охарактеризува-

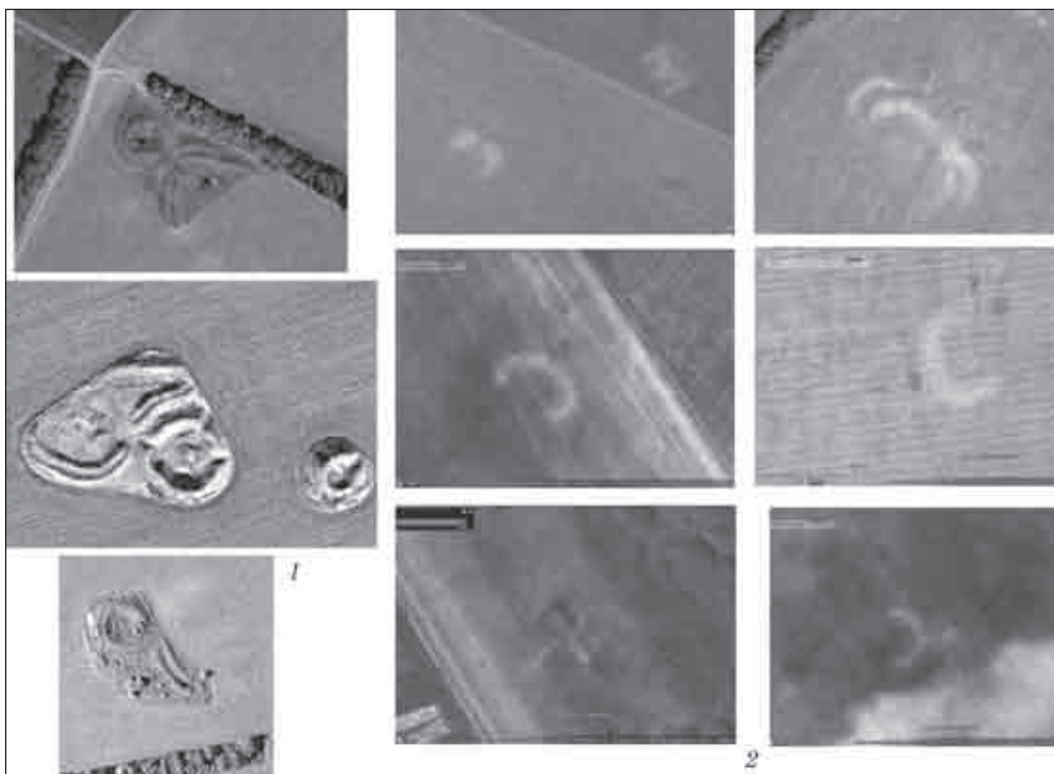

Рис. 2. Вигляд окремих задернованих (1) та розорюваних (2) майданних комплексів на аеро-космознімках

ти й наступний ступінь аналізу цих об'єктів, а саме вивчення їх форм. Обмеженість сучасної джерельної бази відносно зазначених пам'яток не дає достатнього обсягу інформації для узагальнюючих висновків, тоді як залучення методів ВАР значною мірою їх розширює.

Для подібних вишукувань придатні як задерновані селітроварні комплекси, так і розорювані. Накопичення даних про раніше обстежені задерновані майдани, а також їх плани, вивчення їх зображення на фотознімках земної поверхні дають змогу на основі співставлення робити висновки про структуру та форму основних складових частин майданів, виявлених ВАР. Ще один великий плюс такого напрямку досліджень — перспектива заочно проводити такі віртуальні дослідження й на теренах інших регіонів, де здійснення польових обстежень неможливе чи ускладнене.

Досить результативно можна також проводити подібні розвідки й щодо розорюваних майданів: напрямки розміщення вусів, їх кількість та форма доволі добре фіксується на основі вивчення як картографічних матеріалів, так і аеро-космознімків (більшою мірою).

Наприклад, із залученням вже відомих та обстежених майданів, і головне — на основі їх вивчення за даними ВАР, у межах Оржищини було виділено дві різні групи таких об'єктів, що різняться формою та профілем вусів. Одна з цих груп, притаманна саме для цієї території, пов'язується історичними документами з місцем розробки селітри адміністрацією Б. Обалковського, так званої Селітряної адміністрації Речі Посполитої [Шерстюк, 2015].

5. Аналогічні реконструкції можна здійснювати і для повністю чи частково знищених таких об'єктів (наприклад, Роблена Могила біля Пришиба, Могила Маслачка біля Степанівки, рештки майданних комплексів біля с. Довжик та ін.) [Шерстюк, 2014, с. 114—115].

6. Важливо, що об'єктами ВАР можуть виступати і поселення та селища різних епох, перш за все ті, які мали традицію влаштування на своїй території так званих попелищ-«зольників».

Так, наприклад, доволі розгорнуті обстеження останніх років поселенських пам'яток Диканського району, ще без залучення описуваних методів [Щербань, 2003; Шерстюк, 2004; 2006; Звід ..., 2011 та ін.], подальше суцільне їх картографування та порівняння їх вигляду на аеро-космознімках та картах, дало можливість представити й усвідомити вигляд селища скіфського часу із зольниками на зазначених ГС (рис. 3).

Та сама процедура була проведена і з курганними могильниками. Останніми, і перш за все скіфського часу, багата ця територія, особливо в безпосередній близькості до поселенських об'єктів. Але і в їх розрізненні між собою також є певне зрушення.

Залишки селищ із зольниками на аеро-космознімках мають певну (і часто досить помітну) відмінність за інтенсивністю забарвлення і світлішим кольором своєї поверхні. Окрім того, різниться загальна топографія розміщення цих об'єктів: могильники займають переважно більш високу ділянку плато (хоча в окремих випадках, за даними польових обстежень, наявні пооди-

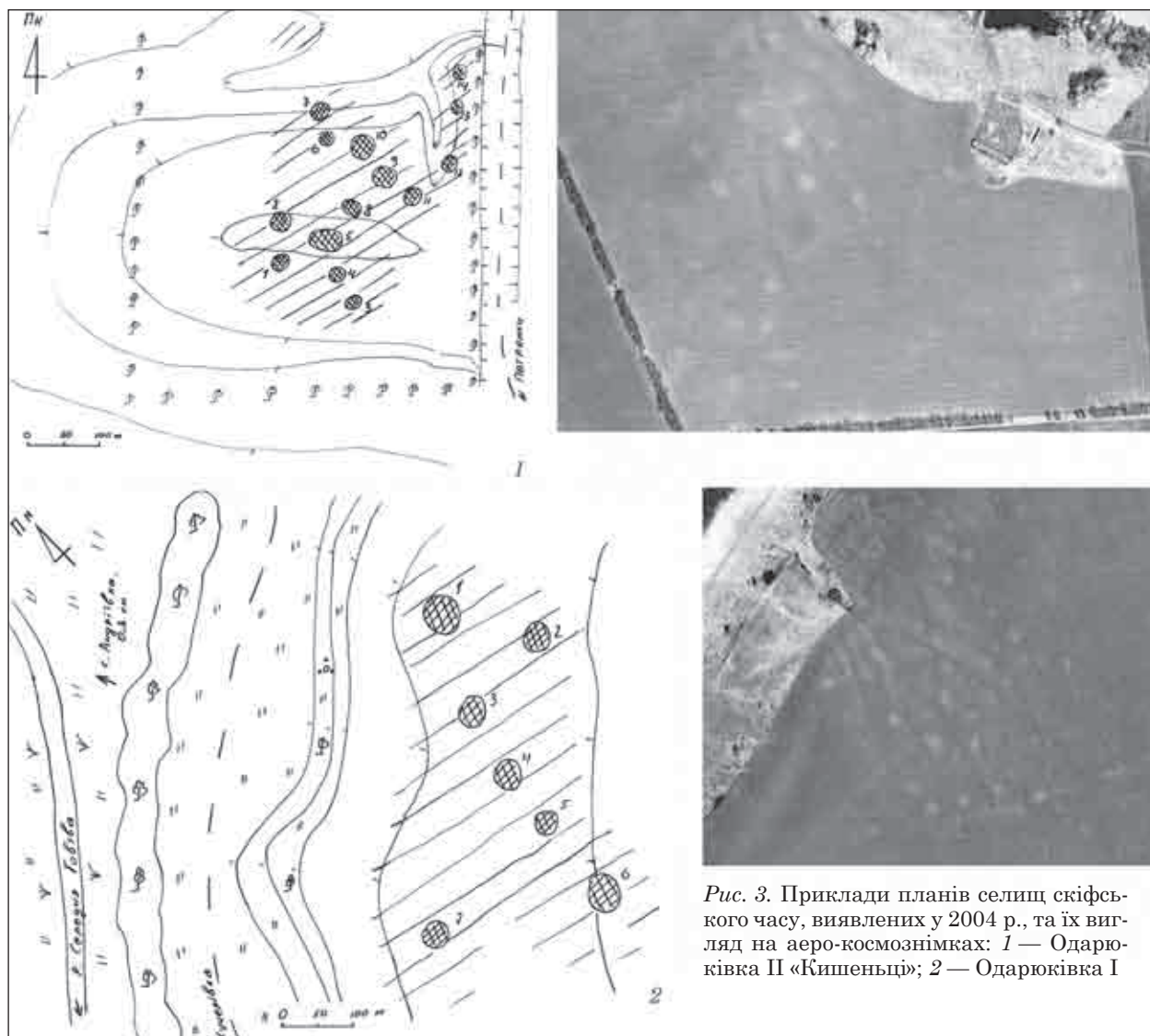

Рис. 3. Приклади планів селищ скіфського часу, виявлених у 2004 р., та їх вигляд на аеро-космознімках: 1 — Одарюківка II «Кишеньці»; 2 — Одарюківка I

нокі насипи й в межах селищ, але останні є не надто численними). Відмінною є й їх планіграфія: розміщення зольників селищ має переважно асинхронну і часто густу структуру, тоді як насипи могильників мають у значній мірі вдовжену в плані форму некрополів (рис. 4).

Пагорбоподібні підвищення зольників селищ майже ніколи не відзначені на картографічних матеріалах. Це пояснюється, напевно, тим, що лише невелика їх частина мала виразні форми та висоту, і могла сприйматися топографами як кургани. Тоді як значна частина насипів могильників (як власне кургани) мають відповідні позначки на картографічних матеріалах.

Для прикладу можна назвати низку селищ скіфського часу, які були виявлені в останній час ВАР, а потім їх наявність була зафіксована польовими обстеженнями: це Олефірціна IV та V (рис. 5), низка поселень в околицях сс. Драни та Батьки тощо.

Подібні роботи можна здійснювати й на вже відомих пам'ятках для уточнення їх площі, планіграфії та структури, що на разі також інтенсивно застосовується.

Цікаво, що у цьому руслі навіть є перспектива пошуку поселень доби пізньої бронзи, на яких є також подібні до попелищ плями — біля сс. Дібрівка, Батьки та Новоошапове. На жаль, менш широкі можливості в цьому плані для локалізації поселень і селищ інших епох. Наприклад, навіть ті поселенські пам'ятки черняхівської культури, що мають сліди суглинкових плям (зафіксованих на місцевості польовими обстеженнями) дуже слабо вирізняються на тлі аеро- / космо-фотознімків. Можливо, виявлення таких селищ методами ВАР — справа майбутнього, після збільшення якості подібних зображень земної поверхні.

На разі методами ВАР здійснюється аналіз широкої території Ворсклинсько-Псільського межиріччя на предмет виявлення таких об'єктів. За принципом вивчення майданів, для зафіксованих таким чином селищ здійснена окрема нумерація, що різниться від вже існуючої серед облікованих пам'яток.

На сьогоднішній день таким чином віднайдено вже понад півсотні подібних селищ по річках Ворскла, Полужир'я, Говтва та Грунь-Ташань з їх притоками, що дозволяє сміливо стверджувати

про включення всього Ворсклинсько-Псільського межиріччя в ареал розселення групи племен скіфського часу, для яких характерні означені попилиці. Можна також говорити про локалізацію кількох «загублених» поселень із розвідок, наприклад, Г.Т. Титенко 1953 р., як то «Лихопоїв», «Максимці» [Титенко, 1953, арк. 13, 14] тощо.

7. Менш широкоживаними є можливості ВАР для віднайдення та вивчення решток стародавніх укріплень, оборонних споруд тощо. Хоча й у цьому плані можна згадати успіхи, зокрема, по пошуку «північного валу» Лукіньського городища, слідів розораних укріплень посаду Чутівського городища, локалізації місця проходження окремих ділянок Посульського Змієвого валу тощо. Таким чином можна здійснювати й суттєві уточнення площі і конфігурацій вже відомих укріплень, а також пошук невідомих. Зараз є кілька перспективних для обстежень об'єктів, але їх теоретично можлива приналежність до слідів сучасних «огорожень» потребує попередніх натурних обстежень для констатації їх відношення до старожитностей.

8. Досить часто на насипах курганів чи майданів знаходилися різноманітні споруди чи надбудови, що на разі не збереглися чи мають лише сліди свого існування. Встановленню таких обставин сприяють картографічні носії.

Приміром, співставлення місця розташування вже відомих за археологічними та топографічними обстеженнями пам'яток з місцями розміщення позначок цвинтарів на мапах різних років видань засвідчили зв'язок курганів з кладовищами, особливо в південній половині Полтавщини [Шерстюк, Шерстюк, 2006]. Часто на насипах курганів (за даними топографічних карт) розміщувалися житлово-господарські споруди сіл та хуторів, вітряки, сторожові вежі, пасіки, військові позиції, скотомогильники, хімісклади тощо. Все це варто б враховувати в подальших розвідкових дослідженнях, а особливо при розкопках та виготовленні облікової документації на той чи інший об'єкт.

9. Надзвичайно цінною інформацією, яку може дати картографічне джерело, є історично складена власна назва того чи іншого об'єкту, яка не лише як паспорт відрізняє одну пам'ятку від іншої, підкреслює її індивідуальність, а й значною мірою збагачує та розширює її власну історію.

На сьогодні зібрано та проаналізовано близько 700 власних назв курганів Полтавщини та найближчої округи. Дослідження цієї ланки геоінформації, окрім надзвичайно багатой історико-легендарної бази, дає можливості для реконструкцій давніх шляхів, кордонів полково-сотенної системи адміністративного устрою, приналежності тієї чи іншої пам'ятки

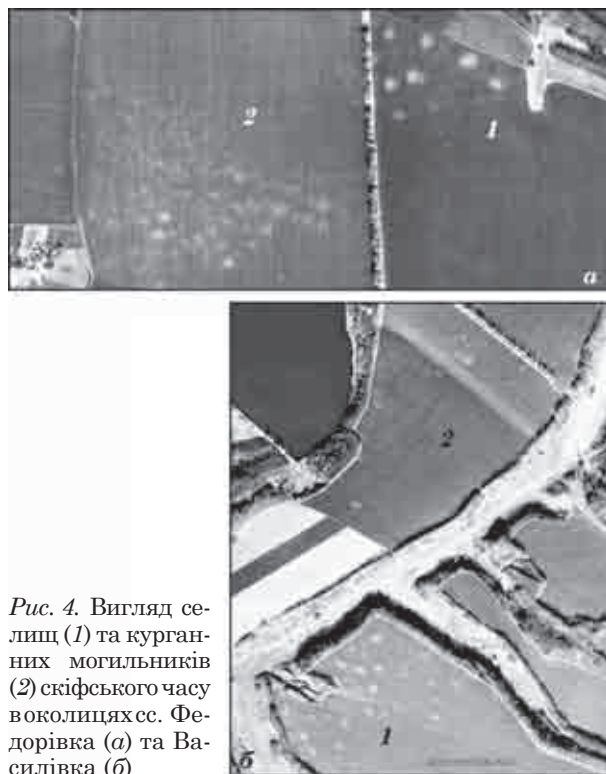

Рис. 4. Вигляд селищ (1) та курганних могиляників (2) скіфського часу в околицях сс. Федорівка (а) та Василівка (б)

до об'єктів промислової розробки (селітроварних майданів), про наявність свого часу на їх поверхні певних зовнішніх надбудов і т. ін.

Саме завдяки ВАР, наприклад, на теренах Семенівського району виявлено гіпотетичне місце розташування двох «мечетей» — золотоординських мавзолеїв [Звід ..., 2013, с. 72—74], наявність та збереження одного з яких нещодавно вже перевірено та доведено польовими розвідками.

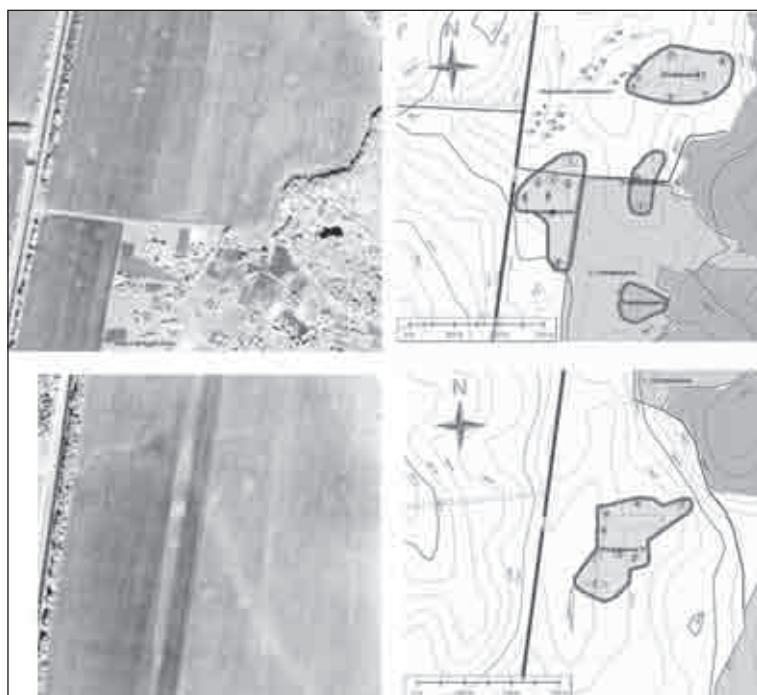

Рис. 5. Пам'ятки скіфського часу в околиці с. Олефірщина

10. Окрім вивчення суто археологічних об'єктів, картографічні матеріали дають змогу досліджувати місцезонашування шляхів та бродів з переправами останніх 150 років. Вони, звісно, не є безпосередньо археологічними пам'ятками, але їх вивчення і локалізація дає безмежно широкі можливості для подальших історико-археологічних реконструкцій та розшуків. Цей напрямок перебуває ще в стадії становлення та обґрунтування, тому зупинимося лише на констатації його можливості.

11. Дані відносних висот об'єктів, особливо на дрібномасштабних картах, де деталізація та точність цієї інформації досить висока, дають змогу встановити первинні розміри конкретної пам'ятки, а також простежити процес зменшення їх висот упродовж певного періоду.

За цими джерелами мусимо констатувати, що упродовж останніх 80—90 рр. висота розорюваних, включених у господарський обробіток, насипів зменшилася в різних ситуаціях від 50 до 100 % (окремі з них виділяються на поверхні просто полями). Лише невелика їх частина зазнала меншого ступеню вирівнювання. Подібну інформацію можна використовувати для кожного такого об'єкта окремо.

Тут наведені лише основні методи та їх приклади, які на сьогоднішній день знайшли своє обґрунтування й підтвердження польовими обстеженнями в рамках розвідувальних робіт та археологічних розкопок на теренах краю. Звісно, простір для подібних вишуків з використанням ВАР є дещо ширшим і з часом буде розширюватися.

Отже, використання ВАР є сучасним можливим напрямком досліджень, не лише допоміжним для наступного польового етапу натурних обстежень, а й в окремих випадках самостійним, з широкими перспективами для наукових висновків. Ці дані важливі також і для розкопок, особливо при визначенні існування пізніх надбудов на насипах, реконструкцій первинного вигляду пам'яток, збагачення їх історії тощо.

Для максимального ефекту отримуваних результатів доцільним є співставлення бази даних вже відомих археологічних об'єктів із джерелами картографічного змісту та аеро-космознімками.

Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Глобинський район. — Полтава, 2014. — 707 с.
Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район. — Полтава, 2011. — 360 с.
Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Семенівський район. — Полтава, 2011а. — 396 с.

Исторический очерк деятельности Корпуса военных топографов 1822—1872. — СПб., 1872. — 616, 151, VIII с.
Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — Київ; Полтава, 2013. — 280 с.

Титенко Г.Т. Отчет о работе Ворсклинского отряда Средне-Днепровской археологической экспедиции Института археологии АН УССР за 1953 г. / НА ІА НАН України. — 1953/96.

Условные знаки военно-топографических карт (1, 2 и 3-х верстных). С образцами и сборными таблицами

листовых карт (составил Корпуса военных топографов кап. Адрианов). — СПб., 1905—1917. — 29 + 7 с.
Условные знаки топографических карт СССР. — М., 1966. — 93 с.

Шерстюк В.В. Звіт про археологічні обстеження на території Диканського району Полтавської області в 2006 р. / НА ЦОДПА. — Ф. е. 459.

Шерстюк В. Селітроварні майдани Посульсько-Псільського межиріччя: нові дослідження та новації в методиці вивчення промислових об'єктів козацької доби // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2014. — Вип. 23, ч. І. — С. 108—116.

Шерстюк В.В. Селітроварні майдани Оржиччини // Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV—XVIII ст.: Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практич. конф. (Охтирка, 19—20 жовтня 2015 р.). — Суми, 2015. — друкується.

Шерстюк В.В., Супруненко О.Б., Мироненко К.М. Звіт про археологічні обстеження території Диканського району з підготовки археологічної частини тому «Зводу пам'яток історії та культури» по Полтавській області у 2004 р. / НА ЦОДПА. — Ф. е. 430.

Шерстюк В.В., Шерстюк І.В. Козацькі кладовища на курганах Полтавщини // Матеріали Всеукр. наук.-практич. конф. «Інноваційні технології у наукових дослідженнях і навчальному процесі вищого закладу освіти» (20—21 квітня 2006 р.). — Полтава, 2006. — Т. 1. — С. 147—150.

Щербань А.Л. Звіт про археологічні розвідки в Диканському районі Полтавської області / НА ЦОДПА. — Ф. е. 367.

В. В. Ш е р с т ю к

ВИРТУАЛЬНЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗВЕДКИ

В представленной работе ставится вопрос о возможности применения в археологических исследованиях (прежде всего, разведках) широкого спектра географических источников и методов их обработки, которые были апробированы в большей степени на Полтавщине. Это направление, условно названное «виртуальными археологическими разведками», может работать и как весомое вспомогательное средство в русле проведения полевых работ, и как самостоятельное исследование. В статье анализируется источниковедческая база направления, раскрываются основные методологические аспекты таких исследований, определяются их потенциальные результаты.

Ключевые слова: археологические разведки, виртуальные археологические разведки, курганы, майданы, селища, Полтавщина.

V. V. S h e r s t y u k

VIRTUAL ARCHAEOLOGICAL SCOUTING

In the present study raises the issue of the widest possible use in archaeological research (mostly in scouting) a wide variety of geographical sources and methods of working with them, that have been tested to a greater extent in the Poltava region. This direction, tentatively called «virtual archaeological scouting» can act as a help in the field's work and as independent research. The article analyzes the sources of this scientific direction, reveals the basic methodological aspects of these studies are defined by their capabilities and potential outcomes.

Key words: archaeological scouting, virtual archaeological scouting, barrows, saltpeter «maidan», archaeological settlements, Poltava's region.

Одержано 5.11.2015